

СЕКЦИЯ 1

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ ПРОБЛЕМ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

Аб маім вопыце падрыхтоўкі і выдання падручніка па гісторыі знешняй палітыкі Беларусі

СНАПКОЎСКИ У. Е.,

д-р гіст. навук, праф.,

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

Пад збіральнай назвай «Падручнік па гісторыі знешняй палітыкі Беларусі» разумеюцца два выданні навучальнага дапаможніка для студэнтаў факультэта міжнародных адносін БДУ: У. Е. Снапкоўскага «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» (у 2 ч., Мінск : БДУ, 2003–2004) і В. Е. Снапковский «История внешней политики Беларуси» (Минск : БГУ, 2013). Яны адрозніваюцца не толькі мовай напісання (беларуская і руская), але і памерам, зместам, вучэбна-метадычнымі прыёмамі, падыходамі і ацэнкамі (хаця яны значна не змяніліся, і я імкнуўся па магчымасці іх не мяняць), нарэшце, часам публікацыі (розніца складае 10 гадоў).

Вучэбны курс «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» я пачаў чытаць на аддзяленні міжнародных адносін БДУ з верасня 1993 г., калі быў прыняты на пасаду прафесара кафедры міжнародных адносін. Гэта была новая вучэбная і навуковая дысцыпліна ў навучальным працэсе вышэйшай школы і ў гістарычнай навуцы Беларусі. Ніхто дагэтуль падобны прадмет нідзе не чытаў — ні ў Беларусі, ні за мяжой. Адзін з заснавальнікаў кафедры міжнародных адносін, прафесар А. А. Чалядзінскі, успамінае, як ён разам з прафесарамі А. А. Разанавым, У. Е. Снапкоўскім, А. В. Шарапам і дацэнтам Л. В. Лойкам абмяркоўвалі пытанне,

як назваць гэты новы прадмет. Прапаноўваліся розныя варыянты — ад «Гісторыі геапалітыкі і дыпламатыі Беларусі» да «Гісторыі знешне-палітычнай дзейнасці і міжнародных сувязей Беларусі», аднак у рэшце рэшт пагадзіліся з назвай, якую прапаноўваў сам выкладчык, а потым і распрацоўшчык гэтага курса, зыходзячы з таго, што беларуская дзяржаўнасць існавала стагоддзямі, а Вялікае княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае праводзіла актыўную і разнастайную знешнюю палітыку (Чалядзінскі А. А. *Слова аб юбіляры // Снапкоўскі Уладзімір Еўдакімавіч: да 60-годдзя з дня нараджэння і 35-годдзя навукова-педагагічнай дзейнасці. Біябібліяграфічны паказальнік / склад. У. Е. Снапкоўскі; Пад рэд. А. А. Чалядзінскага. — Мінск : БДУ, 2015. — С. 6).*

Адукацыйная, навуковая, грамадска-палітычная запатрабаванасць навучальнага курсу па знешнепалітычнай гісторыі Беларусі (гэты тэрмін аўтар ужывае як аналаг назве «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі») была выклікана найважнейшай палітычнай падзеяй у гісторыі Беларусі XX ст. — абвяшчэннем незалежнасці Беларусі. Як вядома, кафедра міжнародных адносін стваралася для падрыхтоўкі дыпламатаў для Міністэрства замежных спраў новай незалежнай дзяржавы. А беларускі дыпламат, як і ўвогуле дыпламаваны спецыяліст у галіне міжнародных адносін, павінен ведаць гісторыю знешнепалітычнай дзейнасці і дыпламатыі беларускіх дзяржаў. Таму гэта дысцыпліна становілася адной з асноўных вучэбных прадметаў нашай кафедры. На яе выкладанне адводзіўся цэлы навучальны год (70 гадзін аўдыторных заняткаў) з залікам і экзаменам.

Галоўныя цяжкасці падрыхтоўкі лекцый і выкладання матэрыялу былі звязаны з першымі тэмамі курсу, прысвечанымі перыяду Сярэднявечча: старажытнабеларускім княствам і Вялікаму княству Літоўскаму. Літаратуры, асабліва беларускай, па знешнепалітычнай дзейнасці гэтых першых дзвюх гістарычных форм беларускай дзяржаўнасці фактычна не было. Каб у гэтым пераканацца, дастаткова паглядзець праграму курса «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» і планы семінарскіх заняткаў, упершыню выдадзеных у БДУ ў 1996 г. (Праграма курса «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў Рэспублікі Беларусь па спецыяльнасці Г.10.01.00 — «Міжнародныя адносіны» (аўтар-склад.: праф. У. Е. Снапкоўскі. Мінск : БДУ, 1996. — 21 с.); планы семінарскіх заняткаў па курсу «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» для студэнтаў факультэта міжнародных

адносін (аўтар-склад.: праф. У. Е. Снапкоўскі. — Мінск : БДУ, 1996. — 20 с.). З публікацый, найбольш блізкіх да тэматыкі міжнародных адносін, у іх згадваліся працы беларускіх даследчыкаў М. Доўнар-Запольскага, М. Ермаловіча, У. Насевіча, У. Пічэты, Я. Юхо, расійскіх гісторыкаў Л. Аляксеева, І. Грэкава, В. Пашуты і некаторых іншых.

Мне, як даследчыку міжнародных адносін і знешнепалітычнай гісторыі Беларусі пасляваеннага часу (XX ст.), давялося ісці ўглыб вякоў, да пачаткаў беларускай дзяржаўнасці, авалодваць новымі, невядомымі ці малавядомымі дагэтуль пластамі гістарычнага матэрыялу, спасцігаць спецыфічную тэрміналогію і метадалогію даследавання сярэднявечага перыяду. Але гэта былі не толькі асабістыя цяжкасці. Сотні беларускіх гісторыкаў і прадстаўнікоў іншых гуманітарных навук, натхнёныя запісам у Канстытуцыі аб глыбокіх гістарычных традыцыях беларускай дзяржаўнасці і вымушаныя так ці інакш прыстасоўвацца да новых патрабаванняў часу, можна сказаць, рынуліся ў сіваю даўніну, каб даведацца пра пачаткі нашай гісторыі і яе наступныя этапы. Сёння, праз чвэрць стагоддзя пасля стварэння кафедры міжнародных адносін БДУ, можна ўжо казаць пра беларускую школу даследчыкаў знешняй палітыкі ВКЛ, куды ўваходзяць супрацоўнікі нашай кафедры і роднаснай кафедры дыпламатычнай і консульскай службы (кандыдаты гістарычных навук, дацэнты А. Дземідовіч, В. Лазоркіна, С. Лашкевіч). Два апошнія вучоныя выканалі дысертацыі пад маім навуковым кіраўніцтвам, па працы А. Дземідовіч я выступаў экспертам на навуковым семінары.

Праз 5–6 гадоў пасля пачатку выкладання прадмету заканамерна паўстала пытанне аб выданні падручніка (вучэбнага дапаможніка). Трэба было даць студэнтам, выкладчыкам, дыпламатам, спецыялістам у галіне міжнародных адносін, шырокаму колу чытачоў, хто цікавіўся гісторыяй знешняй палітыкі і дыпламатыі Беларусі, сістэматызаваны навуковы агляд знешнепалітычнай гісторыі беларускай дзяржаўнасці. Да таго ж у канцы 1990-х гг. значна пашырылася кола крыніц і літаратуры па нашым прадмеце. Пачала выдавацца «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі», выйшлі з друку «Нарысы гісторыі Беларусі», якія выконвалі ролю першага ўніверсітэцкага падручніка па айчынным гісторыі, прайшлі абарону першыя кандыдацкія дысертацыі, з’явіліся першыя манаграфічныя даследаванні па знешняй палітыцы ВКЛ і БССР. Штуршком для напісання дапаможніка, і даволі моцным для мяне, сталі замежныя стажыроўкі ў Вялікабрытанію і ЗША. Трохмесячнае знаходжанне спа-

чатку ў Хале (Хумберсайдскі ўніверсітэт, 1996 г.), потым у Нью-Ёрку (Калумбійскі ўніверсітэт, 1998 г.) у рамках праграм акадэмічных абменаў значна ўзбагаціла мае веды і вопыт даследчыцкай і выкладчыцкай працы, а галоўнае, прыдалі ўпэўненасці ў тым, што такая сур'ёзная задача мне па сілах. Знаёмства з англамоўнай літаратурай, гістарычнымі даследаваннямі беларускай эміграцыі яшчэ раз пераканала ў тым, што за мяжой, як і на Радзіме, няма сінтэзаваных, абагульняючых работ па гісторыі знешняй палітыцы Беларусі ці нават па асобных яе перыядах.

Канкрэтна пытанне аб падрыхтоўцы дапаможніка паўстала недзе ў 2000–2001 гг., калі падчас экзаменацыйнай сесіі па маім прадмеце на іспыт завітала карэспандэнт газеты «Беларускі ўніверсітэт» разам з загадчыкам кафедры праф. А. В. Шарапам. Я даў кароткае інтэрв'ю, дзе сярод іншага прызнаў неабходным падрыхтоўку навучальнага дапаможніка для студэнтаў і фактычна ўзяў на сябе абавязацельства зрабіць гэта ў бліжэйшыя адзін-два гады. Аб наведванні экзамена сведчыць здымак ў нашай універсітэцкай газеце, дзе я прымаю экзамен у аднаго са студэнтаў (Л. Фядотава). Для напісання кнігі мне быў прадстаўлены творчы адпачынак працягласцю каля двух-трох месяцаў, але свой лекцыйны курс я павінен быў вычытаць. Канешне, праца пачалася да адпачынку, працягвалася падчас яго і скончылася пасля яго завяршэння. У 2003–2004 гг. навучальны дапаможнік быў апублікаваны ў дзвюх частках у выдавецтве БДУ тыражом 600 экзэмпляраў і паступіў у шырокае карыстанне студэнтамі нашага факультэта, як і іншых падраздзяленняў БДУ.

Пры напісанні кнігі мне давялося вырашыць шэраг навукова-метадалагічных і вучэбна-метадычных задач. Быў вызначаны аб'ект вучэбнага курсу «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» як навуковай дысцыпліны. Гэта вывучэнне гісторыі міжнародных адносін у рэгіёне Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, да якога геаграфічна, геапалітычна і цывілізацыйна належыць Беларусь; знешняй палітыкі дзяржаў як гэтага рэгіёна, так і іншых еўрапейскіх і нееўрапейскіх уплывовых актараў (удзельнікаў) міжнароднай палітыкі і дыпламатыі. Устаноўлена таксама, што прадметам навуковай дысцыпліны «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» з'яўляецца даследаванне знешнепалітычнай дзейнасці беларускіх дзяржаў і дзяржаўна-падобных утварэнняў у розныя гістарычныя перыяды, а таксама знешнепалітычных праектаў беларускага нацыянальнага руху ў XIX–XX ст.

Трэба было распрацаваць перыядызацыю знешнепалітычнай гісторыі Беларусі ад пачаткаў дзяржаўнасці да сённяшніх дзён. Амерыку адкрываць тут патрэбы не было, і за аснову была ўзята перыядызацыя гісторыі беларускай дзяржаўнасці. Але новыя, эўрыстычныя праблемы вырашаць усё ж такі давялося. Першыя гістарычныя формы беларускіх дзяржаў (старажытныя княствы і Вялікае княства Літоўскае) у прынцыпе цяжасцей не выклікалі, хаця тады не ўсе беларускія гісторыкі прызнавалі, напрыклад, Полацкае княства дзяржавай. У 500-гадовай гісторыі ВКЛ выдзяляліся два вялікія адрэзкі: да Люблінскай уніі і пасля яе.

У часы існавання Рэчы Паспалітай прышлося разглядаць знешнюю палітыку гэтай супольнай дзяржавы палякаў і літвінаў у двух зрэзах: на федэратыўным і ўласна вялікакняжацкім. У адносінах паміж цэнтрам і перыферыяй праяўляліся асобныя дзяржаўныя інтарэсы ВКЛ, яго самастойныя дзеянні на міжнароднай арэне, якія ў Польскім каралеўстве, а потым і ў польскай гістарыяграфіі, характарызаваліся як «літоўскі сепаратызм». Для беларускай гістарыяграфіі гэта была зусім новая праблема, і я яе разглядаў праз прызму барацьбы Вялікага княства за сваю самастойнасць з унітарнымі тэндэнцыямі Польшчы ў складзе польска-літвінскай федэрацыі (саюзнай дзяржавы).

Падзеламі Рэчы Паспалітай заканчваецца 1-я частка дапаможніка. Пасля падзелаў пачаўся новы перыяд у гісторыі Беларусі і яе знешнепалітычнай дзейнасці (у дадзеным выпадку трэба казаць якраз пра няўдзел у міжнародных адносінах), паколькі тэрыторыя Беларусі апынулася ў складзе іншай дзяржавы — Расійскай імперыі. Беларускі народ згубіў сваю дзяржаўнасць, не мог праводзіць знешняй палітыкі і ператварыўся ў аб'ект знешняй і ваеннай палітыкі іншых дзяржаў. Гэта роля аб'екта праяўлялася ў часы напалеонаўскіх войнаў, дыпламатычнай актыўнасці заходніх дзяржаў падчас нацыянальных паўстанняў у Польшчы, Літве і Беларусі, у гады Першай сусветнай вайны. Паўтаравяковы перыяд знаходжання беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі адлюстраваны ў 2-й частцы дапаможніка ў трох главах, дзе раскрываецца роля беларускага фактара ва ўнутранай і знешняй палітыцы расійскага ўрада.

Пасля распаду Расійскай імперыі беларуская дзяржаўнасць адрадзілася ў дзвюх формах: Беларускай Народнай Рэспублікі і Беларускай ССР. Наступны перыяд у гісторыі знешняй палітыкі Беларусі ахоплівае 1918–1991 гг.: ад абвяшчэння незалежнасці БНР да распаду СССР і спы-

нення існавання БССР. У адрозненні ад афіцыйнай канцэпцыі гісторыі беларускай дзяржаўнасці, якая звязвае адраджэнне (узнікненне) дзяржаўнасці на тэрыторыі Беларусі ў XX ст. выключна з абвяшчэннем БССР 1 студзеня 1919 г., я пачатак новага перыяду ў знешнепалітычнай гісторыі Беларусі звязваю з абвяшчэннем незалежнасці БНР 25 сакавіка 1918 г. У кнізе знешнепалітычнай дзейнасці, дакладней дыпламатыі БНР, прысвечана глава, дзе адзначаецца яе гістарычнае значэнне як першай спробы стварэння беларускай дзяржаўнасці ў XX ст., якая аднак па сутнасці аказалася няўдалай, паколькі БНР не змагла аформіцца як незалежная дзяржава. Дзяржаваўтваральны працэс, пачаты Першым Усебеларускім з'ездам і стварэннем дзяржаўна-палітычных структур БНР, працягнуўся абвяшчэннем і наступнай дзейнасцю БССР. Беларуская савецкая дзяржава ў адрозненні аб БНР аказалася больш трывалым палітычным утварэннем, праіснаваўшым 72 гады. У падручніку знешнепалітычная дзейнасць БССР падраздзяляецца на некалькі этапаў і разглядаецца ў некалькіх главах.

Навучальны курс храналагічна завяршаецца 1991 годам, канцом існавання СССР і БССР і абвяшчэннем незалежнасці Рэспублікі Беларусь. Аднак заключнай главой кнігі з'яўляецца раздзел аб знешняй палітыцы Рэспублікі Беларусь, дзе даецца агульная характарыстыка асноў і напрамкаў знешнепалітычнай актыўнасці новай незалежнай дзяржавы. У праграме навучання ёсць асобны прадмет «Знешняя палітыка Рэспублікі Беларусь», які мае сваю вучэбную літаратуру. Гэта зроблена з мэтай паказу ўсяго гістарычнага шляху беларускай дзяржаўнасці ад пачаткаў да класічнай формы сучаснай дзяржавы, якую набывае Беларусь пасля атрымання незалежнасці ў 1991 г.

Яшчэ адной важнай навукова-метадалагічнай і вучэбна-метадычнай задачай пры падрыхтоўцы падручніка было выяўленне і раскрыццё сфер праяўлення (рэалізацыі) знешняй палітыкі і дыпламатыі беларускіх дзяржаў і дзяржаўна-падобных утварэнняў. Ва ўводзінах да 1-й часткі дапаможніка выдзелены шэсць састаўных элементаў ці навуковых кірункаў (сфер), якія складаюць прадмет дысцыпліны. Гэтыя сферы мелі сваю спецыфіку для кожнай гістарычнай формы беларускай дзяржаўнасці, асабліва падчас знаходжання беларускіх дзяржаў у складзе федэратыўных дзяржаўных утварэнняў (ВКЛ — у Рэчы Паспалітай, БССР — у СССР), а таксама тэрыторыі Беларусі ў складзе Расійскай імперыі. Дзейнасць Беларусі на міжнароднай арэне знаходзіла сваё выражэнне

як у актыўнай форме суб'екта міжнародных адносін, так і ў пасіўнай форме аб'екта знешняй і ваеннай палітыкі іншых дзяржаў. Спецыфіка гістарычнага развіцця Беларусі ў перыяд сярэднявечча і новага часу заключалася ў тым, што яе тэрыторыя ўваходзіла ў састаў дзяржаў, дзе дамінавалі іншыя этнасы (у Рэчы Паспалітай гэты былі палякі, у Расійскай імперыі — рускія, у склад якіх уключалі беларусаў і ўкраінцаў). У поліэтнічнай дзяржаве, якой з'яўлялася ВКЛ, продкі беларусаў таксама не адыгрывалі ролю дамінуючага этнасу.

Этнанацыянальныя, канфесіянальныя, моўныя, культурна-цывілізацыйныя, геапалітычныя фактары ў рознай ступені ўздзейнічалі на тое, што на працягу вялікіх адрэзкаў часу Беларусь, нават маючы ўласную дзяржаўнасць, выступала больш як аб'ект знешняй палітыкі іншых дзяржаў. У часы Рэчы Паспалітай гэта праявілася пасля цяжкай вайны з Расіяй 1654–1667 гг., калі моцна аслабленае Вялікае княства згубіла самастойнасць як у складзе федэрацыі, так і на міжнароднай арэне. Аб'ектам знешняй палітыкі іншых дзяржаў (напалеонаўскай Францыі, кайзераўскай Германіі), як і ўнутранай і знешняй палітыкі расійскага ўрада, былі беларускія землі ў Расійскай імперыі.

Разам з тым расійскі перыяд у гісторыі Беларусі супаў з фарміраваннем беларускай нацыі і нацыянальнага руху, развіццём капіталізму і працэсамі мадэрнізацыі, што стварала падставы для аднаўлення, а можа, лепш сказаць, для нараджэння сучаснай беларускай дзяржаўнасці. І гэта былі пазітыўныя моманты расійскага перыяду гісторыі беларускай дзяржаўнасці/недзяржаўнасці. Расійскую дзяржаву часоў імперыі нельга лічыць зусім чужой для беларусаў, хаця яе палітыка, асабліва пасля паўстання 1863–1864 гг., была накіравана на асіміляцыю і русіфікацыю беларускага этнасу. З другога боку, беларусы разам з украінцамі былі часткай трыадзінага рускага народа — дзяржаўнаўтваральнага этнічнага ядра шматнацыянальнай расійскай дзяржавы.

Дыялектыка знешнепалітычных суб'ектна-аб'ектных адносін выразна праявілася ў гісторыі беларускай дзяржаўнасці XX ст., якая адраділася (дакладней кажучы, сфарміравалася нанова) у форме дзяржавападобнага ўтварэння (БНР) і паўсуверэннай дзяржавы (БССР). І гэта адзін з ключавых, асноватворных тэзісаў падручніка, які праходзіць праз главы, прысвечаныя знешнепалітычнай ці дыпламатычнай актыўнасці гэтых двух удзельнікаў міжнародных адносін. Паколькі ні БНР, ні БССР у выніку неспрыяльнага збегу ўнутраных і знешніх

фактараў не пераўтварыліся ў паўнаважаныя (суверэнныя і незалежныя) сучасныя дзяржавы, то яны не праводзілі і не маглі праводзіць сапраўднай знешняй палітыкі ў класічным разуменні гэтага паняцця. Знешнепалітычная актыўнасць БНР праяўлялася пераважна ў дыпламатычнай сферы і ахоплівала кароткі гістарычны адрэзак 1918–1925 гг. Знешнепалітычная дзейнасць БССР падзяляецца на некалькі этапаў у даваенныя і пасляваенныя часы. Гістарычная роля Беларускай ССР заключаецца ў тым, што, праіснаваўшы больш за 70 гадоў, яна стала аўтэнтчнай, тэрытарыяльнай, палітычнай, міжнародна-прававой, эканамічнай і этнічнай базай для незалежнай Рэспублікі Беларусь.

Ліміты тэксту не дазваляюць распавесці пра напісанне рускамоўнага падручніка, які выйшаў у 2013 г. у прэстыжнай серыі «Класічнае ўніверсітэцкае выданне» у якасным паліграфічным афармленні. Гэта таксама асобная гісторыя. Першая частка беларускамоўнага падручніка атрымала станоўчую рэцэнзію ў «Беларускіх гістарычных сшытках» (Беласток, аўтар А. Краўцэвіч), а ў 2008 г. усё выданне было адзначана прэміяй імя першага рэктара БДУ акадэміка У. Пічэты.

Падагульняючы сказанае, хацеў бы адзначыць, што выданне падручніка для студэнтаў па гісторыі знешняй палітыкі Беларусі, няхай сабе ў сціплай форме навучальнага дапаможніка ў 2003–2004 і 2013 гг., я разглядаю як сваё творчае дасягненне, якое прызнана акадэмічнай супольнасцю ў Беларусі і за мяжой. У ім прадстаўлена канцэпцыя знешнепалітычнай гісторыі Беларусі ад пачаткаў дзяржаўнасці да канца XX ст., якая базіруецца, наколькі да гэтага імкнуўся аўтар, на навуковых падыходах і метадалагічных парадыхмах, уласцівых беларускай нацыянальнай школе даследчыкаў міжнародных адносін. Гэта школа, у цэнтры якой стаіць кафедра міжнародных адносін БДУ, сфарміравалася на працягу мінулага чвэрцьстагоддзя, а зараз выходзіць на шырокую дарогу разгортвання знешнепалітычных даследаванняў, углыб і ўшыр.